

lish, ya’ni mokshaga erishishdan iborat bo’lgan. Hinduizmdagi turli diniy-falsafiy ta’limotlarda mokshaga erishishning yo’llari va vositalari ishlab chiqilgan.

Hinduizmga e’tiqod qiluvchilar vafot etganlari-da yerga ko‘milmaydi, balki olovda kuydiriladi. Hinduizmga ko‘ra shunday qilinsa marhum poklanadi, gunohlari bu dunyoda qoladi. Olov u dunyoga gunohlardan xoli bo’lgan jonning o‘zini olib ketadi. Bu dinning aqidalariga ko‘ra, odamzod yaratilishidayoq ijtimoiy jihatdan tengsiz yaratilgan. Shuning uchun bu tengsizlikni real hayotda tugatishning iloji yo‘q. Chunki unga ta’sir etishga qodir bo’lgan kuchning o‘zi yo‘q.

Hinduizmda ajdodlar ruhiga topinish alohida o‘rin tutadi. Vafot etgan ajdod xudoga tenglashtiriladi. Ajdodlar ruhi bu dunyoda yashayotgan qarindosh-urug‘larini qo‘riqlaydi, ularning oilasi va hayotini muhofaza qiladi.

Hinduizmning muqaddas kitobi vedalar, «Mahobxarata» (ayniqsa uning «Baha-gavadgita» va «Ramayana» qismlari) va boshqalar Hinduizmda asosiy xudolar – Shiva, Vishnu, Brahmaga sig‘iniladi. Ularning ko‘rinishi sifatida ko‘plab mahalliy xudolar e’tirof etiladi. Hinduizmda tog‘lar, daryolar (xususan, Gang), o‘simlik (mae, nilufar), hayvonlar (maymun, fil, ilon va, ayniqsa, sigir) muqaddas sanaladi va ularغا topiniladi.

Hindistondagi diniy marosimlar ibodatxonalarda, uylardagi mehroblar yonida, muqaddas joylarda ado etiladi. Hozirgi hinduiuzmning 2 oqimi – vishnuizm va shivaizm keng tarqalgan.

30-§. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari

Yevroosiyo qit’asining janubi-sharqiy qismidagi Hindixitoy yarim orolida va qo’shni Malayya arxi-

pelagi orollarida o‘ziga xos madaniyatga ega bo‘lgan turli elatlar yashaydi. Taxminan 4,6 mln. km² hududda bir necha yirik mustaqil davlatlar joylashgan. Uning aholisi 2012-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra 324 mln. dan ortiq. Eng katta yarim orol (jahonda maydoni jihatdan uchinchi o‘rinda) hisoblangan Hindixitoyda Vietnam (89,730 mln.), Laos (6,374 mln.), Kombodja Xalq Respublikasi (14,478 mln.), Birma (32,6 mln.) va Tailand qirolligi (46 mln.) joylashgan. 15 mingdan ortiq orollardan tashkil topgan Malayya arxipelagida esa katta hududni egallagan Indoneziya (148 mln.) va Filippin (45 mln.) respublikalari, Malayziya Federasiysi (13,5 mln.), Singapur Respublikasi (2,4 mln.) kabi davlatlar mavjud.

Tarixiy-geografik jihatdan ham Janubi-Sharqiy Osiyo o‘ziga xosdir. Hali to‘liq o‘rganilmagan bo‘lsa-da, mezolit davridayoq bu yerda muayyan madaniy birlik paydo bo‘lgan. O‘tkazilgan tadqiqotlardan ma’lum bo‘ldiki, Tailandning tog‘ vodiylari (arvohlar g‘ori)da mil. avv. VIII – IX mingyilliklarda ilk dehqonchilik xo‘jaligi bo‘lgan. Odamlar tog‘ vodiylarini, dengiz sohillaridagi tekislikni sholikorlik dehqonchiligi uchun qulay bilib, u yerkarni egallay boshlaganlar. Bunday xo‘jaliklar dastlab neolit davridayoq qit’aning sharqiy qismida paydo bo‘ladi, birinchi marta sholikorlik madaniyati qit’ada tay va avstroneziya xalqlari tomonidan egallangan va qo‘shti o‘lkalarga ham tarqalgan. Sug‘orishga asoslangan qo‘shti omoch dehqonchiligi milodning boshlariga kelib butun mintaqada tarqalgan. Bronza tishli omoch asli dongshon nomli madaniyat (mil. avv. VIII – VII asrlar) obidalarida topilgan. Hozirgi moddiy va ma’naviy madaniyat xususiyatlari ham o‘sha davrlardan shakllana boshlagan va hozirgacha o‘z xususiyatlarini, asosan, saqlab qolgan.

Antropologik jihatdan Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining deyarli hammasi mongoloid tipidagi Janubiy Osiyo kichik irqiga oid. Paleoantropologik ma'lumotlarga qaraganda paleolit va mezolit davrlarida mahalliy aholining bir qismi avstroloid guruhini tashkil qilgan yoki o'ziga xos aralashma tipidan iborat bo'lgan. Shuning uchun ham hozirgacha Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining etnik qiyofasi ancha murakkab.

Qit'a qismida yashovchi eng katta etnos – vietnamliklar 89 mln. dan ortiq kishidan iborat. Tili va madaniyati jihatidan ularga yaqin bo'lgan miangler respublikaning turli vohalarida joylashgan. Vetlarning g'arbi, butun Hindixitoy yarim orolida tay tilida so'zlashadigan xalqlarning katta guruhi yashaydi. Shulardan eng ko'p sonlilari kxontanlar yoki Tailand siamlari, lao (laoslik) va shan (birmalik) xalqlardir. Vetlar va taylarga irqiy, xo'jalik va madaniy belgilari bilan myao-yao guruhiga oid xalqlar yaqin turadi. Bularning hammasi lingvistik jihatdan mon-kxmer til oilasiga kiradi. Asli kxmer tillarida Kambodjaning tub aholisi, Vietnam, Laos va Tailand kxmerlari, Birma va qisman Tailandda yashovchi mon (talain)lar, Malakkadagi senon va semanglar so'zlashadi. Xitoy-tibet til oilasiga oid katta til guruhining vakillaridan birmaliklar va ularga yaqin koren, kaya, kachin va boshqa xalqlardir. So'nggi lingvistik ma'lumotlarga qaraganda bu yerda 300 dan ortiq tillar va 1000 ga yaqin shevalar mavjud bo'lib, shularning 96 foizi avstroneziya til oilasiga tegishli. Yavaliklar (60 mln.), sundlar, madurlar, minengkabau, bugi, makasara, filippinlardan tagal, ilok, bilok, visayya kabilar ham shu til oilasi vakillaridir. Til va millatlarning shakllanish jarayoni mustamlakachilik davrida biroz sustlashgan bo'lsa-da, ammo har holda davom qilib kelgan.

Faqat XX asrning 40 – 50-yillaridan boshlab, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlardan ko‘pchiligi mustaqillikka erishgandan so‘ng bu jarayon ancha kuchaydi. Yirik millatlar shakllana boshlab hozirgi etnik qiyofa paydo bo‘ldi. Mintaqaning tub aholisidan tashqari kelgindi xalqlar ham anchagina qismni tashkil etadi. Masalan, turli mamlakatlardan kelib joylashib qolgan xitoylar, tamillar va boshqa dravid xalqlarining vakillari, bengalliklar va boshqa hindariy xalqlar, butun mintaqadagi mamlakatlarda tarqoq holda o‘rnashgan 1,2 mln. dan ortiq Malayziya, Birma va singapurliklar va boshqalar. Bu yerlarga yevropaliklar juda kam darajada kirib kelganlar.

Qadimiy tarixiy davrlarda Osiyo qit’asi Avstraliya bilan birikkan bo‘lib beshinchi qit’aga odam o’sha tabiiy ko‘prik orqali ko‘chib tarqagan. Mahalliy xalqlarning etnogenezi ham uzoq o‘tmishdagi etnik guruhlarning migratsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Hindixitoy yarim orolida qadimiy davrlarda hozirgiga nisbatan mon-kxmer tilida so‘zlashadigan qabilalar ko‘proq bo‘lgan. Indoneziya va Filippin orollarida negro-avstroloid xalqlar joylashgan bo‘lib papuas va melaneziya tiplari bilan chatishib ketgan. Milodning boshlarida shimoliy va sharqiy tomondan ko‘plab kela boshlagan mongoloid elatlar monkxmerlarni siqib chiqara boshlaydi va hozirgi vet, tay, lao va birma tillariga asos soladi. O‘z navbatida, Malakka va Indoneziya orollarining aborigen aholisini qit’adan bir necha to‘lqinda ko‘chib kelgan mongoloid aralash qabilalar sohillardan ichki o‘rmonzorlarga ko‘chishga majbur qilgan. Yava va Sumatra orollariga milodning boshlarida Janubiy Osiyodan kelib joylashgan kelgindilar mahalliy xalqlarning siyosiy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Ular induizm va budizm dinlari, yozuv va boshqa madaniy an’analarning keng tarqalishiga sabab bo‘lgan. O’sha davrlardayoq

bu yerda dastlabki davlatlar paydo bo‘ladi, bu davlatlar o‘rta asrlarga kelib ancha taraqqiy etadi va dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik, fan va san’at ancha rivojlanadi. VII – VIII va, ayniqsa, XIV asrlarda Indoneziya va Malayziyaga, qisman Filippinga (moro xalqiga), Vietnam va Kambodja (tyamlar)ga islom dini tarqala boshlagan.

XVI asrdan boshlab Hindixitoyga dastlab portugaliyaliklar, keyin gollandlar va inglizlar keladi. XIX asrda Indoneziyaning ko‘p qismi Gollandiyaning mustamlakasiga aylanadi: Malakka, Birma, Kalimantanning shimoliy qismini Angliya; Vietnam, Kampuchiya, Laosni esa Fransiya bosib oladi. Mustamlakachilik davrida missionerlar nasroniy dinini o‘rnatishga intilib Filippin orollarida ma’lum darajada muvaffaqiyat ham qozonganlar.

Janubi-Sharqiy Osiyoning serunum tuprog‘i, namli va issiq iqlimi qadimiy davrlardan dehqonchilik xo‘jaligini, ayniqsa, sholikorlikning keng tarqalishiga sabab bo‘lgan. Yuqorida qayd qilinganidek, sholikorlik bu yerda neolit davrida paydo bo‘lib, dastlab uniatay va avstroneziya xalqlari egallagan. Endi sug‘orma omoch dehqonchiligi Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining asosiy mashg‘uloti bo‘lib, ko‘p joyda yiliga ikki marta hosil olinadi. Ular sholidan tashqari dukkakli va ildizmevali ekinlar, makka, bog‘dorchilik va sabzavot ekinlari yetishtiradilar. Texnik ekinlardan kau-chuk va kofe daraxtlari, kokos palmasi ham ekiladi. Ishlab chiqarish qurollari deyarli bir xil: oddiy yog‘och omoch va tishli mola bilan yerga ishlov beradilar, haydalgan yerga yog‘och bilan kovlab urug‘ soladilar yoki tayyor ko‘chat ekiladi, hosilni o‘roq yoki pichoq bilan o‘rib, xirmonni tayoq bilan yoki mol yuborib yanchadilar. Asosiy ekinlardan, masalan, Vietnamda, sholi, makka, kauchuk daraxti, ildizmevali ekinlar, choy va paxta ekiladi. Laosda qizil shilliq sholi,

bog‘dorchilik, sabzavotchilik, qisman chorvachilik va baliqchilik rivoj topgan. Birmada poliz ekinlari, bog‘dorchilik qishloq xo‘jaligining asosini tashkil qiladi, sholidan tashqari ba’zi joylarda choy, kofe daraxti, shakarqamish, kokos palmasi va banan ekiladi. Kambodjada sholikorlik bilan baliqchilik muhim soha bo’lsa-da, kauchuk kabi qimmatbaho daraxtlar ham yetishtiriladi. Indoneziya va Filippinda sholi, makkka, loviya, baliq, sabzavot, meva, shakarqamish, kofe kabi ekinlar keng tarqalgan. Orollarida baliqchilik muhim rol o‘ynaydi. Guruch, baliq, sabzavot, meva, o‘simlik yog‘i kabi mahsulotlar butun mahalliy aholining tirikchiligidir. Go‘sht kam, asosan, bayramlarda iste’mol qilinadi, ko‘proq parranda, nomusulmon aholi esa cho‘chqa go‘shtini iste’mol qiladi.

XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida ko‘p orollar ning botqoq va tog‘li joylarida daydi ovchi va terimchi guruhlar yashagan. Malakkadagi semangi va senonlar, Sumatradagi kubu va qisman sakaya, Kalimantandagi punan va bukitlar, Filippindagi aeta va boshqa qabilalarning asosiy tirikchiligi tropik o‘rmonlardagi yemishli o‘simliklarni terib, mayda hayvonlarni ovlashdan iborat bo‘lgan.

Bugungi kunda ham ushbu mintaqa jahondagi plantatsion xo‘jalikning eng rivojlangan hududlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda dunyoda tayyorlanadigan kokos yong‘og‘ining yarmi, kopranning 70 foizi, natural kauchukning deyarli o‘ndan to‘qqiz qismi ishlab chiqariladi. Kauchuk, asosan, Malayziya va Indoneziyada yetishtiriladi. Jahon bozorida yog‘ palmasi, shakarqamish, choy, kofe, har xil ziravorlar muhim ahamiyatga ega. Aholining ko‘p qismi plantatsiya xo‘jaliklarida band, ular davlatga katta daromad keltiradi. Eksport mahsulotlari yirik plantatsiyalar dan tashqari mayda xo‘jaliklarda ham yetishtiriladi. Masalan, Malayziyada ishlab chiqariladigan kau-

chukning 50 foizini, Indoneziyada 70 foizdan ortig‘ini mayda dehqon xo‘jaliklari yetishtirib beradi.

Dehqon xo‘jaligidagi taomlar, asosan, o‘simlik mahsuloti (guruch, tariq, makkajo‘xori, sabzavot)dan tayyorlanadi. Guruch turli usulda pishiriladi, katta idishlarga suzilib, qayla bilan tortiladi va qo‘l bilan yeylimadi. Mintaqada go‘sht kam iste’mol qilinadi. Hindixitoy aholisi baliqdan pishirilgan taomlarni iste’mol qiladi. Sut va sut mahsulotlari deyarli iste’mol qilinmaydi. Qishloqlarda (Tailandda) qurbaqa, ko‘rshapalak, ilon, qisqichbaqa, ipak qurtini ham iste’mol qiladilar. Orolliklar ko‘proq o‘simlik, baliq, parranda va turli mevalarni iste’mol qiladilar.

Yirik shaharlari va turarjoylari. Garchi Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashasa-da, mintaqada aholisi soni 1 mln. dan oshiq bo‘lgan ko‘plab shaharlar bor. Avvalo bu qator poytaxt shaharlar: Bangkok, Xanoy, Kuala-Lumpur, Jakarta, Manila shaharlaridir. Rangun, Pnompen, Vyentyan shaharlari kattaligi va shahar aholisi nufuziga ko‘ra birmuncha kichikroq hisoblanadi. Shuningdek, mintaqada Xoshimin, Danang, Bandung, Surabayu va boshqa shaharlar ham mashhur hisoblanadi.

Tailand poytaxti Bangkok ko‘pmillatli shahar tarzda nom qozongan. Mazkur shaharning doimiy aholisi 5 mln. ga yaqin. Siamlar bilan birga shaharda kelib chiqishi hindistonlik bo‘lgan kiashlar alohida katta-katta mavzelarda istiqomat qilishadi. Shuningdek, bu yerda ko‘plab yaponlar, xitoylar, yevropaliklar, amerikaliklar ham yashaydi. Bangkok – yirik dengiz porti hamdir. U yirik industorial shahar bo‘lib, metallni qayta ishlovchi, yengil sanoat, oziq-ovqat va neftni qayta ishlovchi zavod va fabrikalar joylashgan. Bangkok o‘zining hunarmandchilik mahsulotlariga ixtisoslashgan bozorlari bilan ham ma’lum va mashhurdir.

Vetnamlik savdogarlar

Bu shaharda Chakri qirolligining saroyi, Po (Chetun), Radjabopit, Benchamabopit kabi buddaviylik ibodatxonalari o'ziga xos diqqatga sazavor joylar bo'lib, aynan mazkur inshoatlar tufayli minglab sayyoohlar Tailand poytaxtiga tashrif buyuradilar. Shahar atrofidagi ko'plab tabiiy qo'riqxonalarda ko'plab kamyob hayvonlar va egzotik o'simliklar saqlanib qolgan.

Vietnam poytaxti – Xanoy shahri ham yirik megapolis bo'lib, ayrim manbalarga ko'ra V yoki VIII asrda bunyod etilgan (XI asrdan Vietnam davlati poytaxti bo'lgan). Bu shaharda 3 mln. ga yaqin aholi yashaydi. Xanoy – Xongxa daryosi bo'yidagi yirik port shahar bo'lishi bilan birga mamlakatning eng yirik iqtisodiy va madaniy markazlardan biridir. Bu shaharda mashinasozlik, metallni va yog'ochni qayta ishlash, kimyo sanoati bilan birga mahalliy hunarmandchilik ham taraqqiy qilgan. Xanoylik hunarmandlar kumushdan turli-tuman taqinchoqlar yasash bilan nom

qozongan. 1918-yilda Xanoy universitetiga asos solingan. Shaharning diqqatga sazavor yodgorliklari qatoriga Dyen-Bo va Adabiyot ibodatxonasi kiradi.

Jakarta shahri Indoneziya poytaxti bo'lib, 350 yil davomida Niderlandiyaning Ost-Indiya kompaniyasi ga qarashli shahar bo'lgan va Bataviye deb nomlangan. Bu shahar markazida banklar, boy do'konlar, muzey va maktablar joylashgan yirik ko'p qavatli binolar bilan birga XVII – XVIII asrlarda qurilgan ko'plab zinch uylar ham saqlanib qolgan. Shaharda «malay» stilida qurilgan ko'plab masjidlar ham bor.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining uy-joylari, qishloq va qarorgohlari har xil. Ko'l, dengiz, daryo sohilida joylashgan, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi rejali qurilgan qishloqlarda yashaydilar. Hozirgacha aholining bir qismi suvdagi kemalarda istiqomat qiladilar. Tog'li joylarda yashovchi aholi atrofi bambuk yoki tikanli devor bilan o'ralgan kichkina qishloqlarda joylashgan. Ko'p xalqlarning uylari umumiy xarakterda bo'lib, bambuk va xurmo yog'ochlaridan tiklangan, turli yaproqlar bilan yopilgan va yerdan birmuncha ko'tarilgan poldan iborat. Betak, dayak kabi qabilalarda katta oila, ba'zan jamaoa joylashadigan hashamatli uylar bo'lgan. Filippinda ilgari maxsus jamoaning kengash uylari qurilgan. Uylar, asosan, polga to'shalgan chipta, devorlariga osilgan ro'zg'or buyumlari bilan jihozlangan. Shaharda yashovchi boy oilalarning uylarida zamonaviy mebellar bor. Tog' va botqoqlik o'rmonlarda daydi ovchi va terimchi qabilalar bambuk va xashaklardan tiklangan yengil uylarda yoki pono qo'yib istiqomat qiladilar.

Kiyim-kechaklari. Azaldan janubi-sharqiy osiolkarda o'rama kiyim keng tarqalgan. Masalan, ilgari Vietnamda belbog', keng shim, kalta kurtka yoki

Indoneziyadagi budda haykali

xalat erkaklarning an'anaviy kiyimi bo'lgan bo'lsa, hozir ko'pchilik yevropacha kiyimga o'tgan. Ayollar ko'kragi ochiq kofta, uzun ishton, qishda kurtka yoki xalat, boshiga somon shlyapa, oyog'iga esa sandal kiyganlar. Laosliklar, asosan, xitoycha kiyingan, kalta keng shim, kurtka va sandal, ayollari esa to'pig'idan qo'lting'igacha mato bilan o'rab belbog' boylagan. Tailandliklar keng matoni belga o'rab, uchini butini orasidan o'tkazib ishtonga o'xshatib kiygan, birmaliklarning erkak va ayollari keng matoni yubka qilib o'ragan, ustiga yaxtak ko'yvak yoki kurtka kiygan, boshiga shlyapa yoki qiyiqcha yopingan, oyog'iga teri sandal kiyishgan yoki, umuman, yalangoyoq yurganlar. O'rmonlarda yashovchi ovchi qabilalar, asosan, dub daraxtidan to'qilgan etakcha belbog' yoki yubka kiyganlar. Barcha xalqlarda turli bezaklar, ayniqsa, elatlarda esa tatuirovka qilish, tishni qoraga bo'yash kabi pardozlar bo'lgan.

Oilaviy turmush tarzi. Oilaviy turmush va ijtimoiy tuzumi jihatidan mazkur xalqlar har xil darajada turgan. Uzoq vaqtlar Hindixitoy va Indoneziyaning ko‘p qismida patriarchal oila va turmush munosabatlari saqlanib kelgan. Ijtimoiy tuzumga va oilaviy turmushga din (buddizm, islom, nasroniy) ta’sir qilgan. Ayrim qoloq elatlar – ovchi-terimchi qabilalarda urug‘-jamoa munosabatlari hali ham mustahkam saqlangan. Ular ma’lum hududga ega bo‘lib, urug‘chilik, hatto ona urug‘i qoldiqlarini saqlab qolgan, ijtimoiy va oilaviy munosabatlarni qabila boshliqlari va jamoa boshqargan.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining ma’naviy madaniyati, san’ati va folklori juda boy. Ma’lumki, bu yerda o‘rta asrlardayoq ma’rifat ancha taraqqiy qilgan, diniy va badiiy adabiyot tarqalgan. Ammo mustamlakachilik siyosati tufayli an’anaviy madaniyat inqirozga uchragan edi. Qadimdan Vietnamda har xil epik asarlar, musiqa, raqs va qo’shiqlar rivoj topgan. Tailandda har xil xalq teatrлари – imo teatri, qo‘g‘irchoq va niqob teatrлари tarqalgan. Kambodjada va Birmada balet juda mashhur, epos janriga asoslangan xalq tomoshalari va soya teatri (ayniqsa, Indoneziya-da vayang-nurvo nomli) katta obro‘ qozongan.

Shuni alohida qayd qilish lozimki, Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari orasida hukmron bo‘lgan eng yirik dinlarning barchasi mahalliy diniy e’tiqodlar, xalq urf-odatlari va milliy bayramlaridan keng foydalanib ularga diniy tus bergen. Masalan, butun mintaqada tarqalgan qishloq xo‘jaligi bayram marosimlari, bahor faslida ajdaho shaklidagi kemalarda o‘tkaziladigan poygalar, dehqonning yordamchisi sabr-toqatli va mehnatkash qo‘tos obrazi, mard va topqir quyon syujeti (yo‘lbars va timsohlar ustidan g‘olib chiqadigan) diniy tasavvurlar bilan chatishib ketgan. Oilaviy va ijtimoiy bayramlar doimo turli taomlar, rang-barang kuy va raqlar, ommaviy tomoshalar bilan nishonlangan.